

MISLOVICS ERZSÉBET^{ID}**Az Ullmann család áttérési esetei és azok megítélése***

Cases of conversion in the Ullmann family and their social perception. In Modern Ages Hungary, the state's granting of emancipation and reception rights, and the schism that followed the Jewish universal assembly of 1868, resulted in both neologs and orthodox members fighting religious alienation. The final stage of religious alienation was the abandonment of the Jewish faith. Although the change of religion was based on individual choice, it became a communal matter. In this paper, we will try to show why the story of the Ullmann family's apostasy became a topos in the collective memory of Jewry and how it relates to the shaping of the identity consciousness of Hungarian Jewry in the 19th and 20th centuries.

Keywords: Ullmann family, Jewish community, apostasy, religious alienation, emancipation, nobles, Pest, reform, genealogy

Bevezetés

A fürthi eredetű¹ Ullmann család tagjai a 18–19. századi magyarországi megtelepedésük után több zsidó közösségben (pozsonyi, pesti) is elismertségét vívtak ki maguknak a gazdasági tevékenységük, a vallási és közösségi életben betöltött szerepvállalásuk révén. Másfelől azonban a 19. század folyamán a család nevéhez olyan megbotráncozást kiváltó áttérési esetek is kötődtek, amelyek mintegy másfél évszázadon keresztül fennmaradtak a zsidó közösségi emlékezetben. E tanulmányban annak bemutatására törekszünk, miért éppen az Ullmann család kitérési története vált toposszá a zsidóság kollektív emlékezetében, valamint ezek hogyan kapcsolódnak a magyarországi zsidóság 19–20. századi identitástudatának alakításához.

Az Ullmann család áttérési történeteinek több generáción keresztüli továbbélése azért is figyelmet érdemel, mivel bár később, az 1840-es években több nagykereskedő család is az áttérést választotta, ahogyan tették ezt a Wodianer, Kunewalder családtagok, azok mégsem

^{ID} Egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történeti Intézet, Történeti Segéd tudományok Tanszék (mislovics.erszebet@szte.hu). ORCID: 0000-0002-2610-8349

* A tanulmány az NKFI Alap támogatásával, az OTKA K 143231 számú kutatási program keretében készült.

¹ Szabolcsi 1907, 2.

kerültek hosszú távon a közösségi érdeklődés homlokterébe.² Velük ellentétben az Ullmann család esetei jobban dokumentáltak, jóllehet ezek a források nem az áttérőktől származnak. Az áttérési esetek vizsgálatához a forrásanyagot az anyakönyvi bejegyzések, a korabeli sajtóban megjelenő cikkek, olvasói levelek, illetve Kaczér Illés egy múltra visszatekintő történelmi regénye³ szolgáltatta.

Az Ullmann család származása és a zsidó hithez való ragaszkodása

A család a bajoriai Fürth városára vezette vissza a gyökereit, története Ansbach és Bamberg területéhez köthető. A 16. században Ansbach városa és a bambergi püspökség is engedélyezte a zsidók letelepedését.⁴ A két területen privilégiumlevelek szabályozták a kialakuló zsidó közösségek életét. Azok gazdasági jelentősége a kortársak előtt is ismertnek számított, Christian Wilhelm Dohm, aki a zsidóság társadalmi befogadásának feltételeiről írt, maga is kiemelte azt.⁵ Szabolcsi Miksa 1907-ben megjelentett *Adalék az antisemita természetrajzához* című cikkében a helyi antiszemita támadások mellett a korabeli erőszakos térítést is megemlíti.⁶ Elbeszélésében az Ullmann családot a zsidó arisztokrácia soraiba emeli, amely az Ansbach és Bamberg közötti viszályban is kulcsszerepet töltött be. Az Ullmanok a bambergi területen éltek, egyik ősük, Salamon 1720-ban Baiersdorfbán házasodott meg. Mivel erre nem kért földesurától engedélyt, börtönbe vetették. Családja ekkor Ansbachba költözött át, és Salamont katonai segítséggel kiszabadította. A feszültség lezárása akkor következhetett be, amikor Salamon visszatért Bambergbe, és ott is elvette a feleségét. Vele ellentétben a család további tagjai már nem tértek vissza egykori lakóhelyükre. A 18. század végén újabb veszedelem leselkedett az Ullmann család tagjaira. Ennek okáról három verzió is fennmaradt. Az első szerint a bajor kormányt támogató testvérek a francia invázió elől menekültek el.⁷ A második ok kétféleképpen hagyományozódott az utókorra. Eszerint a helyi pappal való viszály vezetett a menekülésükhöz.⁸ Az első változatban a pap az egyik testvér feleségét üldözte, míg a második szerint részegen betört a zsinagógába. A két történetben a személyes és a vallási közösség ügyéért való fellépés különbözősége a szembevetendő. A pappal szemben tettelegességig fajult a veszekedés, amelynek során a testvérek a nyakában lévő feszületet is eltörték. Két választási lehetőség maradt számukra: vagy áttérnek, vagy elmenekülnek. Mint hitükhöz ragaszkodók, ez utóbbit választották. Szabolcsi Miksa leírásában a térítés elől való menekülés az európai zsidóság vallási üldözésének

² Wodianer Béla, új nevén Mihály Albert először honvédként a radnai táborban tért át 1848. 11. 19-én. Tíz év múlva, 1858. 01. 29-én református hitre tért át a budapesti Kálvin téri templomban. MNL-OL, A620 2. Wodianer Samuel 1841. 02. 02-án református hitre tért át a budapesti Kálvin téri templomban. MNL-OL, A619. 109. Kunewalder Jónás (1803–1888) a budapesti Szent Rókus-templomban 1848. 04. 06-án tért át római katolikus hitre feleségével, Jakobovits Rozáliával együtt. MNL-OL, A170 87–88.

³ A mű címe: *Három a csillag*. A mű szerzője, Kaczér Illés Stern Ignác néven született Szatmáron 1887-ben, és Tel-Avivban halt meg 1980-ban. Kaczér Ignác és Kaczér István néven is jegyzett írásokat. Carmilly-Weinberger 1995, 244–245.; 1. link: Szalai, *Kaczér Illés*.

⁴ Haenle 1867, 225–226.; Eckstein é.n., 16.

⁵ A zsidóság gazdasági jelentőségéről lásd Dohm 1781, 128., a társadalmi befogadásról Dohm 1995, 28–36.

⁶ Szabolcsi 1907, 2.

⁷ Szabolcsi 1889a, 6.

⁸ Szabolcsi 1907, 2–3.

évszázados történetére utalt vissza.⁹ Sorai korántsem a család vallási elkötelezettségének hangsúlyozására szolgáltak. Sokkal inkább a magyarországi leszármazottak kikeresztelkedésének elítélését nyomatékosította, amelyről a következő mondat nyíltan árulkodik: „A négy ős tradícióját, kik inkább száműzetésbe mentek, semhogy kikeresztelkedtek volna, nem az összes Ullmannok becsülték meg.”¹⁰ Mindehhez hozzáfűzte Ullmann Gábor egykori pesti hitközségi vezető,¹¹ valamint erényi Ullmann Lajos¹² gyermekei esetére utalva, hogy az áttérések romboló hatása láthatóvá válik, mivel „kevés zsidó kitért ivadékáról tudunk valami jeleset. Elpuhulnak, fölöslegessé válik rájuk nézve a küzdelem, elzülленnek, kimerülnek.”¹³ Szabolcsi Miksa, a neológ tábor¹⁴ szócsövének tartott *Egyenlőség* folyóirat¹⁵ szerkesztője tudatosan határozta meg azt az irányvonalat, amellyel a folyóiratban megjelenő cikkek a zsidó identitás megőrzésére és a közösség erősítésére irányultak. A magyar nyelvű *Egyenlőséget* megjelentető neológ tábor az ortodoxia¹⁶ részéről gyakran érte az a vád, hogy az nem a vallás megőrzője, sokkal inkább megrontója.¹⁷ A lap már a kezdetektől kiemelt figyelmet fordított a zsidó vallás hagyományainak megőrzésére, a nagyközönség felé a tradíció közvetítésére. Ennek egyik eszközének tekinthető a vallásváltoztatás kérdéskörének nyilvánosság elé tárása. E témakörnek a közösség látóterébe való beemelése szükségességét két törvény állami bevezetésének a zsidó közösségre nézve veszélyesnek ítélt mivolta is igazolta: hiszen 1867-ben az emancipációs törvény az egyén számára biztosított tágabb jogkört, amely annak kibocsátásával egyidejűleg szűkítette a zsidó közösség egyén feletti rendelkezésének jogkörét.¹⁸ 1895-ben pedig a polgári anyakönyvezés bevezetése megnyitotta a kaput a vegyes házasság előtt, amely mind az áttéréshez, mind a vallási elidegenedéshez elvezethetett.¹⁹ Az áttérők számának éves kimutatása mellett a korszakban a vallástól való elidegenedés okainak a feltárása is helyet kapott a lap hasábjain. Ennek egyik eszközét, az oktatás megreformálásának témakörét a *Magyar Zsidó Szemle*, valamint az *Izraelita Tanügyi Értesítő* kiadványok egyaránt kiemelt jelentőségűnek ítélték.²⁰ Emellett azonban a kitérések felelőseinek megnevezésére is kísérletet tettek az *Egyenlőség* szerzői. A

⁹ Angliából 1290-ben, Franciaországból a 14. század folyamán, Spanyolországból 1492-ben űzték el a zsidóságot. DellaPergola 1990, 11.

¹⁰ Szabolcsi 1907, 2–3.

¹¹ Ullmann Gábor 1830–1836 között töltötte be a pesti hitközségi előljárói tisztséget. Groszmann 1939, 57.; Szabolcsi 1907, 3.

¹² Ullmann Lajos Erényi előnévvel szerzett nemesi címet. Károly és József fia is áttért evangélikus vallásra. Karl Bécsben élt, József 1939-ben halt meg Budapesten.

¹³ Szabolcsi 1907, 3.

¹⁴ Neológ, azaz új elvet követő. A magyar kongresszusi zsidóság elnevezése. Fényes 2000, 649.

¹⁵ Zsidó politikai hetilap, 1881-ben alapították. 1882-től a tiszacszlári vérvádról tudósított. Vér 2000, 213–214.

¹⁶ 1868 után a hagyományörzők megnevezése. Intézményeiket a Sulchán Áruch alapján tartják fenn.

¹⁷ Példaként említhető a *Zsidó Híradó* ortodox zsidó felekezeti és társadalmi hetilap, ahol ennek kifejezésére született a Historikus álnév alatt megjelentetett *Degeneráció* című cikk, amely a neológ vallástalanságát tárgyalja. Historikus 1893, 1–2.

¹⁸ 1867: XVIII. tc., „Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében”. Komoróczy 2013a, 729–730.

¹⁹ 1895: XLII. tc., „Az izraelita vallásról”. Komoróczy 2013b, 837–838.

²⁰ Löw 1884, 410–411.; Löwy 1885, 70–77.; Szántó 1885, 38–41.; Radó 1885, 129–133.; Moskovits 1964, 129–131.; Bányai 2016, 148–160.; Konrád 2017, 331–352.

szerkesztő a *Nevelőnők* című 1898-ban megjelenő cikkében a család, és főként a nők szerepét hangsúlyozza.²¹ Szántó Eleázár 1886. évi cikkében a Skót Misszió tevékenységének sikerében szintén a családi vallásos nevelés elhanyagoltságát emelte ki.²² Strausz Adolf 1900-ban a *Guvernántok* című cikkében már nyíltan a nők világias életének vallásromboló hatásaira hívta fel a figyelmet.²³ Hajdu Miklós 1901-ben az *Ébredjünk* című cikkében hasonlóképpen a családok vallási elidegenedésében látja az áttérések fő indokát, azonban felveti mind a tanítók, mind pedig – bár nagyon óvatosan – a rabbik felelősségét a kérdésben.²⁴ Szabolcsi Miksa – aki maga is vizsgálta a családok szerepét a témában – új eszköz-höz folyamodott, hiszen már nem meg nem nevezett családot emelt a vizsgálat középpontjába, hanem nevesítve az Ullmann családot. Másfelől a zsidó társadalom olyan rétegére utalt, amely a zsidó közösségben vezető szerepet töltött be. Az Ullmannok történetének említése kettősséget is hordoz magában, hiszen egyfelől a családról beszél és általánosít, de ezzel egyidejűleg nevesíti az áttérőket, azaz egyéneket emel ki. Szabolcsi Miksa a sajtót mint informatív forrást a közösség befolyásolására használta. Az 1907-es már említett cikkében a közvéleményt foglalkoztató antiszemitizmus elterjedtségének kérdésében annak jelentőségét magyarországi viszonylatban hamis naivsággal igyekszik csökkenteni: „A magyar embernek csak a szája jár, a szíve nem tud a durvaságról, amelyet az ajkai elkövetnek.”²⁵ Szembeállítja ezzel a német területeken tapasztalt benyomásait, ahol az udvariasság álcája mögé rejtőzik a meggyökeresedett antiszemitizmus. Ebbe a történetbe csempészi a magyar vonatkozású családtörténetet. Cikkében az Ullmannok történetének beleszővésével, az eredeti tárgytól eltérve, fejti ki mondanivalóját: a zsidóság vezetői megbecsültséget élveznek a közösség részéről, ami a nem zsidó társadalomban is előnyt jelent (hiszen gazdasági lehetőségeik, kapcsolati hálójuk is szélesedik). A közösségüktől, vallásuktól való eltávolodás utolsó lépcsőfoka a kitérés. Valójában ez a lépés nemhogy nem eredményez társadalmi és gazdasági hasznot számukra, hanem éppen ellenkezőleg, hosszabb távon visszalépést von maga után. Egyfelől a zsidó közösség támogatását elvesztik, másfelől a keresztény társadalomba való beilleszkedésük számos nehézséget rejt magában, hiszen, már mint kívülálló egyének kényszerülnek erre. A vallás és a közösség összetartó erejét állítja szembe az egyéni törekvésekkel. Hangsúlyozza, hogy az áttérés megakadályozása közösségi ügyé kell, hogy váljon.

Az Ullmann család letelepedése Magyarországon és a kitérés esetei

Szabolcsi Miksa 1907-ben írt az Ullmannok eredetéről, de valójában a család történetét korábban is kutatta, és papírra vetette annak eredményét. 1889-ben ugyancsak az *Egyenlőség* hasábjain jelentette meg *Az Ullmannok* című cikkét.²⁶ A szerző a család Magyarországon letelepült ágait ismerteti, és ennek során figyelmet fordít a vallást elhagyó családtagok kiemelésére. Az országba Isser Yisrael Ullmann²⁷ négy fia, Shalom (Solom), Avraham,

²¹ Szabolcsi 1898, 1–2.

²² Szántó 1886, 4–5.

²³ Strausz 1900, 3–4.

²⁴ Hajdu 1901, 4–5.

²⁵ Szabolcsi 1907, 3.

²⁶ Szabolcsi 1889a, 6.

²⁷ 2. link Silber, *Ullmann Family*.

Moshe és Zalman apjuk bajor kormányt segítő tevékenysége miatt menekült.²⁸ (Ez a későbbi, 1907-ben közölt változatoknak ellentmond.) Salom a lakompaki rabbi állást töltötte be.²⁹ Utódai közül Zalm Ullmann Makó rabbijává,³⁰ míg unokája, Izidor a nagyváradi ortodox hitközség elnökévé vált.³¹

Másik fia, Avraham kereskedőként kereste a kenyerét. Az ő négy fia közül Mózes³² és Gábor Pesten élt. Mindketten előkelő pozíciót töltöttek be a hitközség vezetésében, majd a vallásukat elhagyták (ahogyan ez korábban említésre került). Szabolcsi Miksa a harmadik fiút éppen csak megemlíti, holott Frigyes az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban hősiesséssel küzdött.³³ (Ez nem illett Szabolcsi negatív példaképnarratívájába a családnak ezen ágáról.)

A harmadik utód, Mózes Liptószentmártonban telepedett le.³⁴ Szabolcsi itt sem részletezi a családi ág érdemeit, mindössze annyit emel ki, hogy neki a veje Leb Barach rabbi (Puchó, Tokaj, Topolya településeken), akinek a fia a józsefvárosi templom katolikus káplánja 1889-ben.³⁵

Az ismertetés szerint a negyedik fiú, Zalman Tevelben telepedett le. Utódai közül Adolf zentai rabbiként halt mártírhalált a forradalom és szabadságharc idején. Valójában Ullmann Ignácnak hívták a zentai rabbit, a tévedést Bak Izrael szegedi hitoktató³⁶ apjának, Bak Herschl rabbinak a korábbi emlékei alapján pontosította.³⁷ Zalman leszármazottjai közé tartozott Ullmann Károly és Lajos, akik cégalapítóként Erényi előnévvel nemesi jogot is elnyertek.³⁸ Szabolcsi Ullmann Lajos esetében 1907-ben megemlíti az utódai áttérését.³⁹ Ugyancsak ezen ág leszármazottjai közé tartozott Ullmann Sándor országgyűlési képviselő, aki több folyóiratban is publikált.⁴⁰

Szabolcsi a cikkét a következő sorokkal zárta: „Az új magyar nemeseket illetőleg csak azon óhajunknak adunk kifejezést, hogy maradjanak méltóak apáikhoz, kik zsidó nemesek

²⁸ Szabolcsi 1889a, 6.

²⁹ Salom kezdetben az ansbachi, majd a stomfai (1791–1795), majd a Somogy megyei (1799–1802), ezt követően a boldogasszonyfalvai, végül a lakompaki rabbi pozícióját töltötte be. 2. link Silber, *Ullmann Family*.

³⁰ 2. link Silber, *Ullmann Family*; Szabolcsi 1889a, 6.

³¹ Kempelen 1938, II. 17. Az Ullmannok nagyváradi ágának a tevékenységéről lásd Lakos 1912.

³² Ullmann Mózes nevét a továbbiakban magyarosított formában közöljük. Névváltozata több formában is előfordul: Ullmann Moses, Moshe, Mosheh, Mózes. Áttérése után Ullmann Móric János vált a hivatalos elnevezésévé.

³³ Ullmann Frigyesnek a szabadságharc bukása utáni száműzetésbe vonulásáról Bernstein emlékezik meg, ezek szerint a *Pester Zeitung* tudósítója felismerte a Kossuthal hajóra szállók között. Bernstein 1998, 179.

³⁴ 2. link Silber, *Ullmann Family*.

³⁵ Szabolcsi 1889a, 6.

³⁶ Rabbi és hitoktató. Szegeden, Győrben, Szabadkán, Pécsen és Pesten is tanítókodott. Seltmann 2000, 77.

³⁷ Bak 1889, 7. Bak Hersch (1747–1842) a második szegedi rabbi 1790-től. Lów–Kulinyi 1885, 163.

³⁸ Kempelen 1939, III. 94–95.

³⁹ Szabolcsi 1907, 3.

⁴⁰ Ullmann Sándor a felekezeti ügyének fontosságára hívta fel a figyelmet. Ullmann, 1888, 1–6.

voltak.⁴¹ Ezek a sorok árulkodók a szerző szándékáról. A rövid családtörténeti adatok, valamint az Ullmann család gazdasági és közösségi vezető szerepet vállaló tagjai döntésének bemutatása valójában eszközül szolgált a zsidó közösséget elhagyók figyelmeztetésére. Szabolcsi Miksa a vallást elhagyók tettében látja a közösségi normák megbontásának a veszélyét. A cikk megírásának idején a vallási elidegenedés okainak felkutatása során részben a nemesség soraiba emelkedő rétegben találta meg annak okát. Ennek részleteit azonban nem fejtí ki, sőt utolsó mondata azt sugallja, hogy a Magyar Királyságban a zsidók is korlátozás nélkül elnyerhették a nemesi címet, anélkül, hogy vallásukat emiatt fel kellett volna adniuk. Valójában erre csak az emancipációs törvény bevezetése (1867) után volt lehetőség. Jóllehet néhány esetben zsidó vallásúaknak is engedélyezhették a nemesi cím viselését, így 1863-ban a Schossberger család egyik tagjának, de a nemesi jogai korlátozottak maradtak, és emiatt 1905-ben annak birtoklásra való kiterjesztését is kérelmeznie kellett.⁴² Szabolcsi Miksa azonban ősokeket említett, mintha több nemzedékre visszamenően elfogadottnak számított volna a zsidók nemesítése. Cikkében azt sugallja, hogy a nemesi cím elnyerése valójában a zsidó vallástól és közösségtől való eltávolodás egyik állomása. Mintegy 20 évvel a zsidó emancipációs jog biztosítása és egy szűk évtizeddel a tiszaezslári vérvád után⁴³ úgy vélte, hogy az egyének biztosított jog nem valósította meg a zsidóság társadalmi befogadását. A gazdasági életben vezető szerepet játszó hitorszársai a nemesség elnyeréséért kis áldozatnak tekintik az áttérést. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a magyar állam által törvényileg biztosított jogokat Szabolcsi ne üdvözlőné, ami a publicisztikájának kettőségét is megvilágítja.⁴⁴ Kifejezte lojalitását a magyar állam felé, de ezzel egyidejűleg a zsidó közösségi keretek fenntartásáért is küzdött.

Az *Ullmannokról* címmel megjelent írása mindösszesen kéthasábnyi, rövidnek tekinthető családtörténete több válaszlevél megfogalmazására ösztönözte az olvasóközönséget. A szerkesztőségbe érkező levelek a cikk tartalmának más-más aspektusát emelték a kritikájuk középpontjába. A korábban említett Dr. Bak Izrael hitoktató a család zentai ága leírásának pontosítását kérte számon a szerzőn. Ő főként az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc időszakában élt családtagok hősiességéről adott számot, amit a saját édesapjától halott, illetve néhány eseménynek személyesen is szemtanúja volt.⁴⁵ Szabolcsi nem véletlenül rövidítette le ezeket a részleteket, hiszen ezek éppen a családtagok közösségi és a magyar közösségért való szerepvállalásait bizonyították.

A második levél szerzője „Eszter” jelige alatt vélhetően szemrehányó hangnemben róttá fel a szerkesztőnek, hogy a családtörténet bemutatásában szinte csak a férfiak kaptak helyet.⁴⁶ Valóban, az Ullmann család nőtagjait szinte meg sem említi. A kivétel nem más, mint a kitért Ullmann Mózes felesége, akinek a történetéről a későbbiekben még esik szó. Bár Szabolcsi Miksa a levél összegzésére adott válaszában a felvetést alátámasztottnak ismeri el, valójában válaszában még inkább a férfiág fontosságát hangsúlyozza. Az általa is

⁴¹ Szabolcsi 1889a, 6. 1889-ig 62 zsidó család nyert el nemesi rangot a *Magyar Zsidó Lexikon* adatai szerint, 1929-ig pedig 290 család. Közülük 32 család tért át. Kempelen 2000, 642–647.

⁴² Kempelen 1937, 112.

⁴³ Eötvös 1968, II. 240–243.; Komoróczy 2013c, 798–830.

⁴⁴ Szabolcsi 1895, 25.

⁴⁵ Megemlíti Ullmann Benjamingot, aki a temesvári csatában esett el, illetve Ullmann Mór katonaeorvost. Bak 1989, 7.

⁴⁶ Szabolcsi 1889b, 15.

nagya becsült Ullmann Mór György⁴⁷ hat lányának példáját említve a következőket emeli ki az eredeti levélből: „Milyen mesterek az Ullmann lányok – írja Nagysád férjeik kiválasztásában.” Az említett – de továbbra sem nevesített – lányok férjeinek a foglalkozása jogtudós, orvos, ügyvéd, nagykereskedő, cégvezető, műépítész.⁴⁸ Szabolcsi ezt követően hozzáfűzte, hogy Ullmann Frigyes váci rabbi⁴⁹ is az Ullmannok leszármazottja. Azaz egy férfit nevezett meg példaként cikkének hiányosságára utalva. Válaszának stílusa és hangneme egyáltalán nem meglepő annak fényében, hogy a zsidóság vallástól való elidegenedésében a kulcsszerepet a nőknek tulajdonítja. Utalva a feleségekre és az anyákra, akik már nem foglalkoznak a háztartásuk ügyes-bajos dolgaival, gyermekeik nevelését nevelőnőkre bízzák, valamint felnőtt lányaiknak keresztény házastársakat keresnek.⁵⁰ A női ág említése azért sem kiemelt fontosságú 1889-ben a számára, mivel az Ullmannok férfi ága az, amely ekkor kifejező eszközként szolgálhat számára az áttérési esetek bemutatására, illetve a közvélemény befolyásolására.

Szabolcsi családtörténeti cikkére a második levélben említett Ullmann Frigyes váci főrabbi is tollat ragadott. Levelét betegsége hivatkozva csak pár hetes késéssel juttatta el a szerkesztőségbe.⁵¹ Főrabbiaként családja kitérési eseteinek nyilvánosságra hozatala egy országos hetilapban érzékenyen érinthette. Válaszlevelében egyfelől Szabolcsi áttérési esetekhez kapcsolódó tévedését korrigálta, másfelől hangsúlyozta a család vallási elkötelezettségét. Helyesbítésében az is szerepel, hogy a Szabolcsi által Ullmann Mózes unokájaként megnevezett kitért káplán valójában Leb Barach második feleségétől származó fia. Azaz az Ullmannoknak nem vérrokona, s nem Mózes⁵² lányának a gyermeke. Ullmann Frigyes rabbi nyomatékositja, „[...] mint általában Ullmann Mózes unokája közül, egy sem tért ki.”⁵³ A fentebbi téves állítás azért is mélyen érinti, mivel Mózes két fia közül az egyik, Berman az ő édesapja. Ullmann Berman pedig a magyarországi ortodoxia vezéralakjának, Hatam Szóférnek⁵⁴ a tanítványa volt, majd Zsámbékon töltött be rabbi pozíciót. Mózes másik fia, Salamon Liptószentmártonon kereskedő. Frigyes a család nőtagjait nem nevezi néven, azonban férjeiket igen: így Steinhart Akibát, az alsó-kubini rabbit, aki „mint ember és zsidó” egyaránt kitűnt kortársai közül.⁵⁵ Az udvarias hangnem mögött felsejlik a válaszlevél szerzőjének kétirányú törekvése. Egyfelől a család becsületének védelmezése a közösség előtt, valamint a vallási értékek védelmezése terén családja erőfeszítéseinek kiemelése. Annak hangsúlyozása, hogy apja az ortodoxia vezető rabbijánál tanult, nyomatékositotta a

⁴⁷ Szabolcsi 1898, 7–8.; Kempelen 1937, I. 94–96.

⁴⁸ Lányai: Sarolta férje Stiller Mór jogtudós, Hermina férje dr. Singer Jakab orvos, Adél férje Wottitz Ignác nagykereskedő, Emma férje Falk Mór, Vilma férje Wellisch Alfréd műépítész, Irma férje dr. Komlós Ágost ügyvéd, Alice férje Neményi Miksa cégvezető. Kempelen szerint hét lánya volt. Kempelen 1937, I. 95–96.

⁴⁹ Szabolcsi 1889b, 15.

⁵⁰ Szabolcsi 1898, 1–2.

⁵¹ Ullmann 1889, 8.

⁵² Isser fia Mózes Liptószentmártonban telepedett le. 2. link Silber, *Ullmann Family*.

⁵³ Ullmann 1889, 8.

⁵⁴ Moses Schreiber/Mose Szófér/Hatam Szófér a hagyományörző közösség szellemi vezéralakja. Pozsonyi jesivájának növendékei közül kerültek ki a hagyományos értékrendet védelmező rabbik. A 19. század elején a reformeszméket elfogadó aradi rabbi, Chorin Áron ellen küzdött a tradíció változatlan formában való fenntartása érdekében. Katz 1992, 80–112.

⁵⁵ Ullmann 1889, 8.

család hagyományokhoz való ragaszkodását, követve Hatam Szófér álláspontját, amely minden, a hagyománytól eltérő újítást tiltott.⁵⁶ A tágabb értelemben vett családja hírnevének megóvása mellett ugyanakkor saját helyzetének és álláspontjának tisztázása is megkívánta a téves adatok pontosítását. A váci zsidó közösség a kongresszusi 1868-as szakadás⁵⁷ után *status quo ante* közösségnek nyilvánította magát, azaz a szakadás előtti állapotok fenntartására törekedett. 1871-ben azonban széthúzás ütötte fel a fejét a közösségi tagok körében, aminek eredményeként a meglévő közösség mellett egy ortodox is létrejött. Mivel egy településen belül két azonos felekezeti hitközség nem működhetett, így a *status quo ante* a külvilág számára a neológ közösséget jelenthette. Ullmann Frigyes ebben a közösségben töltött be rabbi pozíciót, és őt a *neoortodoxia* képviselőjének lehet tekinteni.⁵⁸ A rabbi a példáival kifejezte családja hitbeli meggyőződését, illetve a hagyományos értékekhez való ragaszkodását. Szabolcsi Miksa nem reagált e sorokra. Jóval később, 1898-ban Ullmann Mór György halálára írt nekrológiájában a következő mondat olvasható: „A többi Ullmannok is becsületére váltak a hazai zsidóságnak.”⁵⁹ E mondat talán az 1897-ben elhunyt Ullmann Sándor és Ullmann Mór György munkásságának a megbecsülésére utalt. Ahogyan azonban korábban említésre került, 1907-ben ismét a családi áttértek eseteinek a kiemelésére helyezte a hangsúlyt.

Ullmann Mózes⁶⁰ kitérés története és annak megítélése

Az Ullmann család tagjainak kitérés esetei közül Ullmann Mózes hitehagyása váltotta ki a legnagyobb visszhangot mind a kortársai, mind pedig az utókor körében. Jóllehet katolikus hitre való betérése egy magánszemély döntésének tűnhetne, azonban az utólag keletkezett írások közösségi ügyé emelték azt. Áttérése nem csupán egy egyén jogi helyzetének a korabeli lenyomata, de a zsidóság jogi, gazdasági, társadalmi és kulturális lehetőségeire is rávilágít. Vallásváltoztatásának jelentősége és annak a közösségi tudatban való tartása is társadalmi mondanivalót hordozott magában.

Ullmann Mózes 1825-ben Bécsben tért át a katolikus hitre.⁶¹ A keresztségben az Ullmann Mór János nevet vette fel. Kitéréséről Szabolcsi Miksa a fentebb említett 1889-es *Az Ullmannok* című cikkében pár sorban számolt be. Eszerint a pesti zsidó közösség volt előljárója tíz gyermekével együtt az áttérést választotta, azonban felesége nem követte őt.⁶² Az asszony állhatatossága miatt férje még évekig várta, hogy áttérjen. A történet leírásában Szabolcsi a közösségben ismert héber nevén nevezi meg a feleséget, ezzel is megtisztelve, amiért hű maradt ősei hitéhez. A rövidke bejegyzéssel hangsúlyozta a szerző, hogy a ko-

⁵⁶ Moses Schreiber/Mose Szófér/Hatam Szófér „Izrael fiainak népét elválasztani a többi néptől”. Komoróczy 2013d, 525–529.

⁵⁷ A szakadás szakirodalmi: Katzburg 1969, 1–33.; Katz, 1998.

⁵⁸ Neoortodox: a hagyományos értékrendhez ragaszkodó, de a reformok egy részének az elfogadására is késznek mutatkozó irányzat. Silber 1987, 107–157.; Silber, 2008², 220–223.

⁵⁹ Szabolcsi 1898, 8.

⁶⁰ Ullmann Mosheh, Mór (1783–1847) pesti nagykereskedő, Szitányi előnévvel nyert nemességet. Gazdasági tevékenységi köre igen kiterjedt: kereskedelemmel foglalkozott, kezdeményezte a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megalapítását, megalapította a Magyar Középponti Vaspálya Társaságot (a német neve Ungarische Zentral-Eisenbahn [UZB]). Kempelen, I. 97–98.; Bácskai 1989, 145–148.

⁶¹ Ullmann Mózes, új néven Mór János 40 évesen tért át 1825-ben. Staudacher 2002, 506.

⁶² A gyermekek áttérése nem egy időben történt az apa megkeresztelkedésével.

rábban a közösség bizalmát élvező vezető a nemesi rang elérése érdekében hagyta el hitét. Méltatlanul cserbenhagyta közösségét, az egyéni érdek elnyerése érdekében. A cikkben a szerző eltekintett a korabeli viszonyok ábrázolásától. A 19. század elején a zsidó közösségeknek számtalan kihívással kellett szembenézniük. A reformeszmék térhódítása, a zsidó *hászkalá*⁶³ hatása, a magyar állam és társadalom részéről érkező elvárások mellett a zsidó közösség és egyén viszonyrendszerében is változás állt be.⁶⁴ Amíg korábban a hagyományos társadalomban a közösségi normák azok, amik az egyén döntéseit meghatározták és behatárolták, addig a 19. századi változások már az egyén helyzetének megerősödését eredményezték, akár a közösségi akarattal szemben is. Gazdasági sikerei révén a Wodianer és Ullmann családok a zsidó társadalomban is előnyökre tettek szert, hiszen a hitközösségek belüli vezető pozíciókat is elfoglalták, sőt az értelmiség soraiban is megtalálhatók voltak.⁶⁵ Szabolcsi sorai az áttérés leírásában tévedést is tartalmaznak, hiszen Mózes nem a gyermekeivel együtt tért ki. A gyermekek áttérésére Pesten került sor.⁶⁶

Ullmann Mózes kitérési esete a 20. században ismét előtérbe került. A történetet négy szerző is ismertette: Sigmund Mayer 1918-ban a *Die Wiener Juden, Kommerz, Kultur, Politik 1700–1900* című munkájában, 1921-ben Mandl Bernát a *Két tragikus zsidó asszony* című cikkében, Kempelen Béla a *Magyar zsidó és zsidó eredetű családok 1937–1939* között kiadott kötetében, illetve 1955–1956-ban Kaczér Illés a *Három a csillag* című regényében.⁶⁷ Kempelen műve részben egyezőséget mutat Mayer munkájával, jóllehet pontosítja és kiegészíti azt. Mandl Bernát cikke Ullmann Mózes feleségének a sorsát örökíti meg. Kaczér Illés pedig irodalmi alakként ábrázolja Mózeset és testvérét, Gábort (Gabrielt).

Sigmund Mayer, akinek német nyelvű elbeszélését Kempelen Béla lefordította,⁶⁸ elmesélte, hogy az áttérési történetet saját nagyapjától hallotta. Ő az a Johann Mayer bécsi nagykereskedő, aki az áttérési anyakönyvben Ullmann keresztapjaként szerepelt.⁶⁹ Eszerint elsőkézből származó forrásanyagot rögzített a szerző.⁷⁰ A történetet olvasva azonban annak hitelességét illetően komoly kétségek merülnek fel. Eszerint Ullmann Mózes közölte feleségével, Zipperlrel, hogy ő át akar térni, és feltételezte, hogy az asszony nem hajlandó ezt a lépést megtenni. A felesége azonban Ruth szavaival válaszolt: „A te istened az én istenem, a te néped az én népem is.”⁷¹ A történet szerint bár megkeresztelkedtek, de otthonukban a zsidó vallást gyakorolták, és jiddisül beszéltek. Mayer és Kempelen szövegek közlése közötti egyetlen eltérés az asszony megnevezése: Mayer Zipperl asszony névvel illeti, míg Kempe-

⁶³ Hászkalá: zsidó felvilágosodás.

⁶⁴ Silber 1987, 107–157.; Katz 2005, 373–388.

⁶⁵ Groszmann 1939, 57.; Bácskai 1989, 140–170.

⁶⁶ Ullmann Samuel Ladislaus 8 évesen Pest városban 1825. 11. 12-én tért át. Keresztszülője: Farkas de Farkasfalva Ladislaus. A keresztelő pap rovatban a bejegyzés: parókus. MNL-OL, A75 169. Ullmann Gabriel Ignatius 7 évesen 1825. 11. 12-én tért ki. A keresztelő báró Eötvös L. kamarai tanácsos, Sáros megye ispánja, akit helyettesített Glüksveth Michaelis D. A keresztelő pap rovatban a bejegyzés: parókus. MNL-OL, A75 169. Ullmann Francisca eltérően fivereitől nem a belvárosi templomban, hanem a budavári Nagyboldogasszonyban keresztelkedett ki 15 évesen 1829. 04. 04-én. Új neve: Ernesztina Francisca. Keresztszülője: Pálffy született Döry Ernesztina volt. MNL-OL, A15 157.

⁶⁷ Kaczér Illés *Zsidó legenda* című trilógiájának része a mű.

⁶⁸ Mayer 1918, 140.; Kempelen 1937, I. 97.

⁶⁹ Staudacher 2002, 506.

⁷⁰ Mayer 1918, 140.

⁷¹ Mayer 1918, 140.; Kempelen 1937, I. 97.

len nem említi a nevét a szövegben, de az előzmények leírásánál a polgári nevét közli, Herschl Veronikaként hivatkozik rá.⁷² Mayer elnevezése hibás, hiszen az asszony neve Frummet (Frommet).⁷³ A történet érdekessége, hogy Ullmann Mózes nem akarta a feleségét az áttérésre rábírní, sőt döntését kényszeredetten fogadja. A feleség áttérésére vonatkozó rész nélküli a valóság tartalmát, hiszen sem a magyarországi, sem a bécsi anyakönyvben nincs nyoma Herschl Veronika megkeresztelésének. Az áttérési történet több kérdést is felvet: miért Bécsben tért át Ullmann Mózes? Miért elevenítette fel Kempelen Béla 1938-ban ezt a kitérés esetet? A 19. század elején Ullmann Mózes Pesten kapott letelepedési jogot, amit a korábbi toleráltak nem támogattak.⁷⁴ Az egykori pesti hitközségi előjáró a kortársai szemében nehézkes természetű embernek számított. A pesti közösségben a műveltebbnek tekintett Rosenthal családdal folytatott küzdelme megzavarta a közösség mindennapjait.⁷⁵ A közösség elutasító magatartása arra ösztönözte, hogy 1823-ban lemondjon előjárói posztjáról.⁷⁶ A Habsburg Birodalom gazdasági központjában, Bécsben kért letelepedési jogot, amely a zsidók 1760. évi kiűzése után csak uralkodói engedéllyel vált lehetségessé.⁷⁷ Áttérésének indokaként ez is szerepet játszhatott. A letelepedési jogot ugyan nem nyerte el, azonban a nemesi jogot igen.⁷⁸ Mandl Bernát 1921-es cikkében az Ullmann-féle áttérés okának elemzésekor arra a következtetésre jutott, hogy az áttérés társadalmi előnyök megszerzésére irányult.⁷⁹ Kempelen a művében maga is ennek adott hangot, amit egy másik történettel támasztott alá. Ebben a társadalomban meggyökeresedett antiszemitizmus hatását emelte ki. Egy Széchenyi visszaemlékezéséből felidézett történet szerint Károlyi gróf a sétája közben egy uradalom birtokosának személyéről érdeklődött. Az útikalauza úgy válaszolt: „a zsidóé”.⁸⁰ Károlyi megjegyezte, hogy Ullmann Mór már kitért a zsidó hitéből. Azonban erre azt a feleletet kapta, hogy aki zsidónak született, az is marad. Ez a megközelítés nem számított új keletűnek (a faji megkülönböztetés előtt), hangsúlyozva azt a nézetet, amely szerint a zsidók a „saját zsidóságukat” nem vetkőzhetik le.⁸¹ Kempelen nem véletlenül emelte be a családi tábla ismertetése mellett e két szövegrészletet. Kiténik, hogy a zsidó hitét otthonában gyakorló Ullmann nem hitbéli meggyőződésből lett keresztény, társadalmi előnyöket remélt. Azonban a második szövegrész utal arra, hogy ebben csalódnia kellett, hiszen a társadalmi befogadás nem valósult meg. 1918-ban egy folytatásos cikk tárgyalta a zsidóság körében egyre nagyobb méretet öltő kitérések okát.⁸² Eszerint az áttérők három csoportja különböztethető meg: opportunisták, radikálisok és konzervatívok. Az első csoportba tartoznak azok, akik gazdasági és pillanatnyi előnyök megszerzése érdekében változ-

⁷² Mayer 1918, 140.; Kempelen 1937, I. 97.

⁷³ Zipperl (Cipora) jelentése madár, míg Frummet/Frommet jelentése ájtatos.

⁷⁴ 1811-ben kérelmezte Ullmann Mózes a Helytartótanácsot, hogy a korábban elnyert tolerancia jogát megőrizhesse. MNL-OL C55 1811/21/1–2.

⁷⁵ Groszmann 2021a, 215.; Mandl 1921, 11.

⁷⁶ Groszmann 1939, 52.

⁷⁷ Kaufmann 2002.

⁷⁸ A nemesi jog megszerzésének idejét Nagy Iván 1828-ra, Mandl Bernát pedig 1826-ra tette. Valójában a *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* az 1825. december 11-ei számában hírül adta a nemesítés tényét. Nagy 1865, 397.; Mandl 1921, 11.; *Vereinigte* 1825 (99), 1607.

⁷⁹ Mandl 1921, 11.

⁸⁰ Kempelen 1937, I. 99.

⁸¹ Katz 1995, 129–130.; Endelman 1987, 76–77.

⁸² Farkas 1918, 6.

tatják meg hitüket. A radikálisok célja minden lerombolása. A konzervatívok célja az egykor kiváltságos elit jogainak, társadalmi helyzetének a megszerzése. A cikk szerzője, Farkas Pál⁸³ eltekint a zsidó társadalomban bekövetkező gazdasági, társadalmi és kulturális változások hatásainak mélyebb értelmezésétől, és nem törekszik a magyarországi társadalmat érintő események elemzésére. William McCagg, Bácskai Vera és Konrád Miklós történészek egyetértenek abban, hogy Ullmann áttérése gazdasági tevékenysége előtt nyitott szélesebb utat, és lehetőséget teremtett vállalkozói ambíciói kibontakoztatására.⁸⁴ Ezen értelmezés alapján Ullmann áttérése az opportunisták kategóriába tartozhatna, azonban a nemesi jog elnyerése (és végrendeletének tartalma⁸⁵) a konzervatív csoportba tartozást erősíti meg. Mind az 1920-as években, mind pedig az 1930-as években ezen értelmezéseknek meghatározó jelentősége lett a zsidó közösségen belül. Mandl cikkének keletkezése előtt, a vörös- és fehérterror időszakában a budapesti kitérők száma jelentősen megemelkedett.⁸⁶ Ennek okai a háborús veszteségek miatti bűnbakkeresés, a zsidóságot sújtó numerus clausus törvényének⁸⁷ bevezetése, a magyar társadalom részéről történő elutasítás megjelenése (névváltoztatás korlátozása, illetve tilalma⁸⁸). A zsidó közösség vezetői – látva a riasztó számadatokat – igyekeznek az ellen fellépni. Az *Egyenlőség* hasábjain a kérdés folyamatos napirenden tartásával arról próbálják meggyőzni az áttérést fontolgatókat, hogy a kereszténység felvétele nem jelent megoldást, mivel nem segíti elő a társadalmi integrációt. Az áttéréssel nem tudják a múltjukat „eltüntetni”, hiszen ősök halálakor mindenki látni fogja a temetésen az egykori vallási hovatartozásukat (vagy az Örökkévaló haragja sújt le rájuk).⁸⁹ Az 1930-as években Kempelen Béla Ullmann Mózes áttérési esetének bemutatásával ugyancsak nyomatékosította, hogy a zsidóság helyzetében nem következett be változás. Hiszen ahogyan mintegy száz évvel korábban a kortárs társadalomban Ullmann áttérése nem eredményezte a befogadást, ugyanúgy az 1930-as évek áttérői is hasonló elutasítást tapasztalnak. Úgy vélem, a 20. század elején megállapított „áttérési csoportok” között is léteztek átfedések. A keresztény társadalommal való érintkezés során Jacob Katz szerint a zsidók nem a keresztény társadalomba, hanem annak egy meghatározott, úgynevezett „semleges” társadalmi részébe kerültek.⁹⁰ Erre utalt a páholyokban, kaszinókban betöltött tagságuk. Ennek vizsgálata során Michael K. Silber történész megállapítja, hogy 1848 előtt létezett egyfajta társadalmi befogadás, azonban 1848-at követően a magyar és zsidó társadalomban bekövetkező változások miatt az elutasítás vált meghatározóvá.⁹¹ Ullmann esetében az elutasítás már 1848 előtt nyilvánvalóvá vált. Széchenyi a naplójában megjegyzi, hogy megakadályozta a kaszinóba való felvételét 1832-ben (holott ekkor már áttért).⁹² A vallás-

⁸³ Siegfried Paul Schlesinger néven született Bécsben 1878-ban, majd Wolfner Pál néven ismert 1892–1910 között, ezt követően a Farkas Pál nevet használta. Író, ügyvéd, országgyűlési képviselő. 1921-ben hunyt el. 3. link PIM, *Farkas Pál*.

⁸⁴ Bácskai 1989, 140.; McCagg 1972, 60.; Konrád 2011, 297.

⁸⁵ Bácskai 1989, 150–151.

⁸⁶ Groszmann 1919, 9.

⁸⁷ A felvételi létszám korlátozása az egyetemeken. Komoróczy 2013e, 919–926.

⁸⁸ Karády – Kozma 2002.

⁸⁹ Két példa az 1930-as évekből: Kertész 1938a, 3–4.; Kertész 1938b, 5–6.

⁹⁰ Katz 2005, 356–372.

⁹¹ Silber 1992, 113–141.; Konrád 2014, 145–178.

⁹² Széchenyi 2002, 619–620.

változtatás a reformkorban új jelentéstartalommal telítődött. Ennek előzményei Európában már a 18. század végén tetten érhetők. Heinrich Heine és Abraham Mendelssohn áttérésük során arra következtetésre jutnak, hogy a vallás elhagyása nem más, mint „jegy a civilizációba”.⁹³ A kereszténységet nem a vallással, hanem a kultúrával azonosították. Mindemellett a gazdasági és társadalmi előnyök elnyerése is szerepet játszhatott a kitérésben. Ullmann Mózes 1825. évi bécsi áttérését több tényező is befolyásolhatta. A pesti közösségben a helyzete már a betelepülésétől kezdődően feszültnek tekinthető, és vetélytársának támogatottsága növelte a kirekesztettség érzését. Áttérését a vállalkozói ambíciói és a társadalmi előnyök megszerzésének a lehetősége egyaránt motiválhatta. A bécsi letelepedési jog elnyerésének sikertelenségét a birtokjoggal járó nemesi jog megszerzése ellensúlyozta számára. A közösségében mint egyén követelt magának kiterjedt döntési jogkört, ami a hagyományos közösség tekintélyét csorbította. A bécsi helyszín kiválasztásának további oka lehetett, hogy közösségétől távol tehette meg a keresztség felvételét. Az áttérést megelőzte egy hathetes felkészítő kurzus, amely időszak alatt a pesti közösség nyomást gyakorolhatott volna a döntésének megváltoztatására (a szándékát a hitközséghez is be kellett volna jelentenie). A hosszú távú társadalmi előnyök megszerzésére utaló törekvését a végrendeletének tartalma is alátámaszthatja, hiszen fiait eltiltotta a további üzleti tevékenységtől, és birtokok vásárlását rendelte el számukra.⁹⁴ Ez egybecseng a nemesség körében elterjedt nézettel, amely szerint a nemesi virtus nem fér össze az üzleti szellemmel.⁹⁵ Másfelől az áttérési kategóriák közül e tétellel a konzervatív csoport nézeteit vallotta magáénak, hiszen a történelmi múlttal rendelkező hagyományos elit soraiba való integráció lehetett a célja.

Ullmann Mózes áttérésének említése és értékelése Kaczér Illés *Zsidó legenda* elnevezésű trilógiájának utolsó kötetében, a *Három a csillag*-ban is megjelenik.⁹⁶ A mű 1955–1956-ban került kiadásra, műfaját tekintve történelmi családregegy. A szerző a zsidó közösségek mindennapjait kelti életre. A reformkor időszakát felölelve a regény lapjain megelevenedik a pesti zsidó közösség formálódásának, annak kereteit belülről feszítő változásoknak, valamint a magyar társadalom részéről érkező kihívásoknak az ábrázolása valós és fiktív történelmi események és személyek bevonásával. A pesti közösség cselekményeinek fő színterei az Orczy-házban működő hagyományörző zsidóság, valamint a Bácskai-udvarban működő „csendesek” zsinagógája. Ez utóbbiban uralkodó tiszta német beszéd és áhitatos csend szöges ellentétben áll a hagyományörzők viselkedésével. A műben megjelenik Ullmann Mózes alakja, míg a róla alkotott képet a közösség tagjai és bátyja közvetíti felénk. A csendesek eljárója Ullmann, regénybeli nevén Uriel Gábor, aki ekkor még nem tért ki. Kaczér Illés azonban mind Mózeset, mind Gábort azonos vezetéknevvvel illeti, ami már sugallja, hogy a testvér maga is elhagyja a vallását. A regény utal arra, hogy Uriel Mór kitért, és emiatt a korábbi kapcsolatai részben megszakadtak. Mások azonban, főként a társadalmi integrációt sürgetők, akik az emancipációs jogokért küzdöttek, elfogadták az Uriel család azon nézetét, hogy szükség van a finomabb viselkedésre a hétköznapi és az üzleti életben. A szerző vezetéknevválasztása utalhat a szokásokra, másfelől mögöttes tartalommal is telítődhet. A névváltoztatások során az új családnevet választók gyakran a korábbi vezeték-

⁹³ Abraham Mendelssohn (1776–1835) Moses Mendelssohnnak a fia. Heinrich Heine író, költő (1797–1856). Mendelssohn 1995, 257–258.; Heine 1995, 258–259.

⁹⁴ Bácskai 1989, 150–151.

⁹⁵ Pach 1982, 373–403.

⁹⁶ Szalai 2004, 185–210.

nevük kezdőbetűjével kezdődő nevet választottak. Valószínűbb azonban, hogy a szerző névválasztása szorosan összefügg azzal a ténnyel, hogy Uriel arkangyal mind a keresztény, mind a zsidó vallási kultúrkörben megjelenik útmutató angyalként. Ullmann Mózes áttérése egyfajta „hírnöki” mondanivalót hordozott kortársai számára. Ezt fejezte ki Arje Teigler edényboltos a következő sorokkal: „Tudjuk, tudjuk, hogy az út ide vezet. De sürgetni nem hagyjuk magunkat.”⁹⁷ Valóban, Ullmann Mózes megkeresztelkedése nem indított el áttérési hullámot a kortárs nagykereskedők körében – ezt a szerző mindegy bő száz év távlatából látta. Az 1840-es években már emelkedik az áttérők száma, jóllehet a zsidóság lélekszámához viszonyítva még mindig igen kis mértékű.⁹⁸ Ezeknek az áttéréseknek az oka a gazdasági lehetőségek mellett a Skót Misszió tevékenysége,⁹⁹ illetve a forradalom és szabadságharc időszakában a zsidóellenes fellépések elleni védekezés.¹⁰⁰ A regényben a keresztény kultúra felé való közeledés egyik jele az új zsinagóga építéskor a bécsi templom faldíszének másolása.¹⁰¹ Ullmann Mózes áttéréseinek elítélését a regény főhőse, Joel Gábornak fejezi ki. Eszerint Mózes az István napi vásárban gyertyával a kezében az *Ave Mariá*-t énekelte.¹⁰² Ez a történet más forrásból nem ismert, és ellentmond azoknak a szöveghagyományoknak, amelyekben Ullmann-t a zsidó vallásához ragaszkodó férfiként ábrázolja. Gábor, a testvér erre csupán annyit reagál, hogy mindez csak ifjúkori eltévelyedés, és a vallásváltoztatás is az. Az adatok szerint Ullmann 40 évesen tért át, tehát ifjúkori botlásról nem igazán lehet beszélni. Sőt Mózes elvált a zsidó feleségétől, és egy keresztény nővel kötött házasságot.¹⁰³ A szerző sorai tükrözik, hogy az útkeresés időszakában Ullmann Mózes áttérése a kortársak számára megdöbbentő tett volt. Ráirányította a figyelmet a zsidó közösségen belüli változásokra. Az ezt az időszakot megörökíteni szándékozó regény szerzője nem hagyhatta ki e cselekedet közösségi véleményformáló hatásának bemutatását.

Ullmann Mózes kitérés történetének jelentősége a vallási női ideál megteremtésében

Ullmann Mózes kitérés történetének közösség elé tárásában az első feleségének az áttérése, illetve hitéhez való ragaszkodása is megjelenik. A hitves áttérése kapcsán két változat maradt fenn: a Mayer- és Kempelen-szövegek az áttérését és férjéhez való ragaszkodását hangsúlyozták, míg Szabolcsi Miksa 1889-es és Mandl Bernát 1921-es cikke éppen ellenkezőleg, a vallásához ragaszkodó asszony ideálját ábrázolták.

Herschel Veronika 1787-ben született Herschel Simon péterváradai kereskedő gyermekeként. 1806-ban kötötte össze életét a pesti nagykereskedő Ullmann Ábrahám fiával, Mózeszel.¹⁰⁴ Szabolcsi cikkében kiemelte, hogy Frummet hősiiesen ellenállt a kísértésnek, nem követte sem férjét, sem gyermekeit a kitérésben. Ezekkel a sorokkal utalt arra, hogy egy nő vallási közösségéhez való ragaszkodásának erősebbnek kell lennie, mint a férjéhez való hűségének. Szabolcsi szerint férje még évekig várta, hogy kövesse őt. A szerző a történetében csak a héber személynévét közli. Ahogyan korábban említésre került, az *Egyenlőség*

⁹⁷ Kaczér 1955–1956, 180.

⁹⁸ Mislovics 2015, 36.

⁹⁹ Kovács 2007, 109–125.

¹⁰⁰ 4. link Hermann, *Antiszemita zavargások, atrocitások, pogromok 1848–1849*.

¹⁰¹ Groszmann 2021b, 31.

¹⁰² Kaczér 1955–1956, 181.

¹⁰³ 1832-ben vált el a feleségétől. Új házastársának a neve Szentiványi Borbála. Bácskai 1989, 133.

¹⁰⁴ Bácskai 1989, 145.

hasábjain számos alkalommal éppen a nők vallási elidegenedéséről születtek cikkek. Frummet szerepének kiemelése eszközként szolgált Ullmann Mózes cselekedete súlyosságának kifejezésére. 1921-ben Mandl Bernát a *Két tragikus zsidó asszony* című cikkében ismét feleleveníti a mintegy száz évvel azelőtti kitérés történetét. A címben használt tragikus kifejezés használata elgondolkodtató. Hiszen, ha a hitéhez ragaszkodó asszony képét kívánja a közösség elé tárni, miért tekinti tragikusnak a sorsát? A szerző választ ad erre az írásában: „Történetünk azonban már sok olyan asszonyt ismer, kik ily [kitért férj] esetekben magukra vették a családi elhagyottság mártírúmat.”¹⁰⁵ Mandl a családi egység megbomlását emeli ki a címben. Szabolcsival ellentétben ő már megjeleníti az asszony polgári és héber nevét is. Mandl Frummet hitéhez való ragaszkodásának leírásában három fő területre fókuszált. Az első részben a Herschel és az Ullmann családok származását és Ullmann Mózes karrierjét mutatta be. A második egységben a férjnek a kitérése után hitéhez való ragaszkodását ábrázolta, amelyhez Frummet nyújt segítséget, mivel hozzá jár az ünnepeket megtartani. A harmadik fő egysége a cikknek a zsidó női ideál típusának a zsidó közösség előtti példaképként állítása, amely a kortársaknak is utat mutat. Az egységek rávilágítanak arra a tényre, hogy Frummet sorsának ábrázolása valójában Ullmann Mózes kitérés történetének mellékszálaként jelenik meg a cikkben.

Frummet sorsának alakulásában valóban a tragédiákat emeli ki (férje és gyermekei elhagyják). Frummet a korszakban a nőktől elvárt alázat, odaadás és hűség megtestesítője. Hiszen nem befolyásolhatta férje döntését, elszenvédője annak. Jóllehet ez éles ellentmondásban áll azzal a ténnyel, hogy dönt a sorsáról, hiszen nem tér ki. Mégis alkalmazkodnia kell a körülményekhez, így például egy házban él kitért családtagjaival, de másik szinten. Férje természetesnek veszi, hogy hozzá jár az ünnepeket megülni. Majd férje halálakor kötelességének érzi gondoskodni a holttestének zsidó rítusú hazaszállításáról. Ez utóbbi megjegyzés amiatt is figyelmet érdemel, mivel ebben az időben már keresztény felesége volt Ullmann Mózesnek. A cikk azt is kiemeli, hogy a fiai áttértek, azonban lányai nem. A férfiág áttérésének oka abban kereshető, hogy az áttért házastárs az azonos nemű kiskorú gyermekeit viheti magával az új vallásába.¹⁰⁶ Mandl célja egy hagyományos társadalomban elfogadott női ideál képének lefestése a kortársak felé. A századforduló óta eltelt időszakban a nők helyzete változáson ment keresztül mind a családban, mind a társadalomban. A demográfiai változások korábban kevesebb gyermek születik, különvált az otthon és a munkahely, a városi, gazdaságilag sikeres családok gyermekeinek oktatása átalakul (nevelőnők alkalmazása), új házassági stratégiák, a nők számának emelkedése az oktatásban is indokul szolgálhatott a cikk megírásához. Frummet tragédiája, hogy nem képes a családját egyben tartani, férje és fiai aposztatákká váltak. A cikkíró nem hősként ábrázolja, hiszen az ő értelmezésében a vallásához való ragaszkodása a kötelessége. Ugyanígy feladata a hagyomány ápolása és a lányainak való átadása,¹⁰⁷ valamint férjének még a kitérése után is a zsidóságához való tartozásának az erősítése.

Teljesen más és mégis hasonló értéket közvetít a zsidó közösség felé Mayer és Kempenlen műve. A történetben Frummet a férjéhez való ragaszkodást és a családi egység fenntartását követi, hiszen a történet szerint áttért. Ennek hitelessége semmilyen más forrással nem

¹⁰⁵ Mandl 1921, 11.

¹⁰⁶ Wolf 1863, 12.

¹⁰⁷ Később lányai közül Antónia, Ullmann Gábor felesége is áttért.

támasztható alá. Frummet azonban mégsem szakad el ősei hitétől, hiszen férjével együtt a zsidó vallást gyakorolja otthonában. Azonban nyitva marad a kérdés, ami a Kempeleknél közölt családi tábla alapján is látható, hogy miért vált el tőle Ullmann Mózes, és vett feleségül egy keresztény nőt.¹⁰⁸

A cikkek alapján megállapítható, hogy a kitérésű ügy mellékszálaként a közösség számára a hagyományos női ideál ábrázolására is sor került. Valójában ezek a cikkek a kitérés hatásait emelik ki.

Összegzés

Az újkori Magyarországon a vallásváltoztatás egyéni döntésen alapult, azonban közösségi üggyé vált. A vallást elhagyók bejelentési kötelezettséggel tartoztak a hitközségüknek. A keresztény hitre való áttérésük előtt felkészítő kurzuson is részt kellett venniük. Bár nem minden esetben jelentette be a szándékát egy-egy áttérő, a keresztény születési anyakönyvekben részletes bejegyzések utalnak a keresztység felvételére. A Magyar Királyság területére vonatkozóan 1825-ig még nem állnak rendelkezésre pontos kimutatások az áttérők számáról (kivételek ez alól Pest, Buda és Óbuda).¹⁰⁹ Jóllehet az áttérők száma nem magas a korszakban a vizsgált települések adatai szerint, azonban a jelenség folyamatosan jelen volt a zsidó társadalomban. Az Ullmannok kitérésű eseteinek a példája azért is tűnt megfelelőnek ennek bemutatásához, mert annak többrétegű értelmezése vált lehetővé. Példaként szolgálhatott a gazdasági sikereket elérő, majd társadalmi státuszt elnyerő hitsorstársaik számára, hogy az egyéni döntés nem csupán a vallás feladását, de a társadalmi kapcsolatok megszakadását is jelenti, és az új, áhított keresztény társadalmi befogadás nem valósul meg. Ugyanígy kifejezhetette azt, hogy az egyéni döntések egy-egy családi ágban a zsidóságtól való eltávolodását is jelenthetik. Nem utolsósorban az áttérések eredményére, a családok széthullására is rávilágíthatott. Az áttérési ügy(ek) történetét átszötte a korszak folyamán az egyén és közösség viszonyrendszerének bemutatása a változó jogi, gazdasági és kulturális környezetben. Az Ullmann család kitérésű történeteinek fennmaradása elősegítette a vallási elidegenedés elleni küzdelem során a vallás ügyéért küzdők részéről a közösség felé annak kifejezését, hogy a zsidó identitástudat fennmaradásáért közösen kell fellépniük.

Bibliográfia

Források

- MNL-OL A = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mikrofilmtár, Anyakönyvek
MNL-OL C55 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár,
C 55 Departamentum Judaeorum
Bak 1889 = Bak I.: Az Ullmanok. *Egyenlőség* 8: 7.
Dohm 1995 = Dohm, C. W.: Concerning the Amelioration of the Civil Status of the Jews (1781). In: *The Jews in the Modern World. A Documentary History*. Compiled and Edited by Mendes-Flohr, P. – Reinharz, J. New York–Oxford, 28–36.
Farkas 1918 = Farkas P.: A kikeresztelkedések epidémiája. *Egyenlőség* 37: 5–6.
Groszmann 1919 = Groszmann Zs.: Statisztikai adatok a kitérésekről. *Egyenlőség* 38: 9–10.
Hajdu 1901 = Hajdu M.: Ébredjünk! *Egyenlőség* 20: 4–5.

¹⁰⁸ Kempelen 1937, I. 100.

¹⁰⁹ Welker 2006, 141–172.; Mislovics 2015, 31–58.

- Heine 1995 = Heine H.: A Ticket if Admission to European Culture (1823, c. 1854). In: *The Jews in the Modern World. A Documentary History*. Compiled and Edited by Mendes-Flohr, P. – Reinharz, J. New York–Oxford, 258–259.
- Historikus 1893 = Historikus: Degeneráció. *Zsidó Híradó* 50: 1–2.
- Kaczér 1955–1956 = Kaczér I.: *Három a csillag*. Tel-Aviv.
- Kempelen 1937 = *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok*. I. Szerk.: Kempelen B. Budapest.
- Kempelen 1938 = *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok*. II. Szerk.: Kempelen B. Budapest.
- Kempelen 1939 = *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok*. III. Szerk.: Kempelen B. Budapest.
- Kertész 1938a = Kertész dr. M.: Jelentés a kitérés és áttérési frontról: Mi történt e héten a fővárosi rabbihivatalokban? *Egyenlőség* 58: 3–4.
- Kertész 1938b = Kertész dr. M.: Milyen sors vár a kitért zsidókra? *Egyenlőség* 58: 5–6.
- Komoróczy 2013a = 1867: XVIII. tc., „Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében”. In: Komoróczy G.: „*Nekem itt zsidónak kell lenni.*” *Források és dokumentumok (965–2012)*. Pozsony, 729–730.
- Komoróczy 2013b = 1895: XLII. tc., „Az izraelita vallásról”. In: Komoróczy G.: „*Nekem itt zsidónak kell lenni.*” *Források és dokumentumok (965–2012)*. Pozsony, 837–838.
- Komoróczy 2013c = A tisztaeszlári vérvád-per. In: Komoróczy G.: „*Nekem itt zsidónak kell lenni.*” *Források és dokumentumok (965–2012)*. Pozsony, 798–830.
- Komoróczy 2013d = Moses Schreiber/Mose Szófér/Hatam Szófér „Izrael fiainak népét elválasztani a többi néptől”. In: Komoróczy G.: „*Nekem itt zsidónak kell lenni.*” *Források és dokumentumok (965–2012)*. Pozsony, 525–529.
- Komoróczy 2013e = A felvételi létszám korlátozása az egyetemeken. In: Komoróczy G.: „*Nekem itt zsidónak kell lenni.*” *Források és dokumentumok (965–2012)*. Pozsony, 919–926.
- Lów 1884 = Hitoktatási tantervek. Közli: főtiszt. Lów Immánuel. *Magyar Zsidó Szemle* 1: 410–411.
- Löwy 1885 = Löwy M.: A középiskolai hitoktatás kérdéséhez. *Magyar Zsidó Szemle* 3: 70–77.
- Mendelssohn 1995 = Mendelssohn A.: Why I Have Raised You as a Christian: A Letter to His Daughter (c. July 1820). In: *The Jews in the Modern World. A Documentary History*. Compiled and Edited by Mendes-Flohr, P. – Reinharz, J. New York–Oxford, 257–258.
- Radó 1885 = Radó V.: A zsidó népiskolák. *Az orsz. izraelita tanító-egyesület értesítője* 10: 129–133.
- Mayer 1918 = Mayer, S.: *Die Wiener Juden: Kommerz, Kultur, Politik, 1700–1900*. Wien–Berlin.
- Nagy 1865 = Nagy I.: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 11. köt. Pest.
- Staudacher 2002 = Staudacher, A.: *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*. Frankfurt a. M.
- Strausz 1900 = Strausz A.: Guvenántok III. *Egyenlőség* 19: 3–4.
- Szántó 1885: Szántó E.: Kell-e zsidó gymnasium? *Az orsz. izraelita tanító-egyesület értesítője* 10: 33–34.
- Szántó 1886 = Szántó E.: Angol hittérítők Budapesten. *Egyenlőség* 5: 4–5.

- Szabolcsi 1889a = Szabolcsi M.: Az Ullmannok. *Egyenlőség* 8: 6.
Szabolcsi 1889b = Szabolcsi M.: Eszter. *Egyenlőség* 8: 15.
Szabolcsi 1895 = Szabolcsi M.: Tav-rés-nun-vav. *Egyenlőség* 14: 2–5.
Szabolcsi 1898 = Szabolcsi M.: Bányavári Ullmann György Mór 1817–1898. *Egyenlőség* 17: 7–8.
Szabolcsi 1907 = Szabolcsi M.: Adalék az Antisemita természetrajzához. *Egyenlőség* 26: 1–4.
Széchenyi 2002 = Széchenyi I.: *Napló*. Budapest.
Ullmann 1889 = Ullmann F.: Még egy szó az „Ullmannokhoz”. *Egyenlőség* 8: 8.
Vereinigte 1825 = *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung*, 1925. december 11. 99: 1607.

Szakirodalom

- Bácskai 1989 = Bácskai V.: *A vállalkozók előfutárai*. Budapest.
Bányai 2016 = Bányai V.: Az ifjúság megtartása a Magyar-Zsidó Szemle Első évfolyamában. *Régió* 24: 148–160.
Bernstein 1998 = Bernstein B.: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest.
Carmilly-Weinberger 1995 = Carmilly-Weinberger, M.: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. Budapest. 244–245.
DellaPergola 1990 = DellaPergola, S.: Migratory Directions: The Middle Ages to the Modern Period. In: *Atlas of Modern Jewish History*. Ed. E. Friesel. New York–Oxford, 11.
Dohm 1781 = Dohm, C. W.: *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*. Berlin–Stettin.
Eckstein é.n. = Eckstein, Dr. A.: *Geschichte der Juden im ehemaligen Fürstentum Bamberg*. Bamberg.
Endelman 1998 = Endelman, T. M.: Memories of Jewishness: Jewish Converts and Their Jewish Pasts. In: *Jewish History and Jewish Memory: Essays Honoring Yosef Hayim Yerusalmi*. Ed.: Carlebach, E. – Efron J. – Myers, D. Hanover, NH. 311–329.
Eötvös 1968 = Eötvös K.: *A nagy per*. I–II. Budapest.
Fényes 2000 = Fényes M.: Neológ. In: *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk.: Ujváry, P. Budapest, 649.
Groszmann 1939 = Groszmann dr. Zs.: A pesti zsidóság vezetői. In: *Magyar Zsidó Szemle* 56: 52–57.
Groszmann 2021a = Groszmann Zs.: A pesti zsidó gyülekezet alkotmányának a története (1934). In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai*. 1 könyv. 202–246.
Groszmann 2021b = Groszmann Zs.: A pesti zsinagóga (1915). In: *Groszmann Zsigmond válogatott történeti írásai*. 1 könyv. 31–38.
Haenle 1867 = Haenle, S.: *Geschichte der Juden im ehemaligen Fürstenthum Ansbach*. Ansbach.
Karády – Kozma 2002 = Karády V. – Kozma I.: *Név és nemzet. Családnév-változtatás névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest.
Katz 1992 = Katz J.: Chátám Szófér életrajzához. *Századok* 126/1: 80–112.
Katz 1995 = Katz, J.: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Budapest. 110–131.

- Katz 1998 = Katz J.: *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-Century Central European Jewry*. Hanover–London.
- Katz 2005 = Katz, J.: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. Budapest–Jerusalem.
- Katzburg 1969 = Katzburg N.: The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869. In: *Hungarian Jewish Studies II*. Ed. Braham, Randolph L. New York, 1–33.
- Kaufmann 2002 = Kaufmann D.: *A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából*. Budapest.
- Kempelen 2000 = Kempelen B.: Nemesek. In: *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk.: Ujváry, P. Budapest, 642–647.
- Konrád 2011 = Konrád M.: *A zsidók áttérése Magyarországon a reformkor és az első világháború kitörése között*. Doktori értekezés, kézirat.
- Konrád 2014 = Konrád M.: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest.
- Konrád 2017 = Konrád M.: Egy kudarc anatómiája. Neológ vallásoktatás a dualizmus korában. In: *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 19.) Szerk. Sasfi Cs. – Ugrai J. Budapest, 331–352.
- Kovács 2007 = Kovács Á.: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. *Confessio* 31: 109–125.
- Lakos 1912 = Lakos L.: *A váradai zsidóság története*. Nagyvárad.
- Lőw – Kulinyi 1885 = Lőw I. – Kulinyi Zs.: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged.
- Mislovics 2015 = Mislovics E.: A magyarországi zsidóság áttéresi gyakorlata Buda, Óbuda, Pest településeken és Bécsben 1746 és 1850 között. *Aetas* 30: 31–58.
- Moskovits 1964 = Moskovits, A.: *Jewish Education in Hungary (1848–1948)*. New York.
- Mandl 1921 = Mandl B.: Két tragikus zsidó asszony. *Egyenlőség* 40: 10–11.
- Pach 1982 = Pach Zs. P.: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. *Történelmi Szemle* 25: 373–403.
- Seltmann 2000 = Seltmann R.: Bak Izrael. In: *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk.: Ujváry, P. Budapest, 77.
- McCagg 1972 = McCagg W. O.: *Jewish Nobles and Genuines in Modern Hungary*. East European Quarterly.
- Silber 1987 = Silber, M. K.: The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary. In: *Toward Modernity the European Jewish Model*. Ed. Katz, J. New Brunswick (USA) – Oxford (UK), 107–157.
- Silber 1992 = Silber M. K.: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban: a „kaszinók”. *Századok* 126/1: 113–141.
- Silber 2008² = Silber, M. K.: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitárlása. In: *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Szerk. Silber, M. K. Budapest, 213–282.
- Szalai 2004 = Szalai A.: Hagyomány és újítás a pesti zsidónegyed közösségi életében az 1830-as években Kaczér Illés Zsidó legendájában. *Budapesti Negyed* 46: 185–210.
- Ullmann 1888 = Ullmann dr. S.: A zsidó felekezeti ügyek rendezése. *Egyenlőség* 7: 1–6.
- Vér 2000 = Vér A.: Egyenlőség. In: *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk.: Ujváry, P. Budapest, 213–214.

Welker 2006 = Welker Á.: Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században. In: *Reformátusok Budapesten*. I. Szerk. Kósa, L. Budapest, 141–172.

Wolf 1863 = Gerson W.: *Judentaufen in Oesterreich*. Wien.

Linkgyűjtemény

1. link Szalai A.: Kaczér Illés. In: *Memorial Museum of Hungarian Speaking Jewry*. <http://baderech.hjm.org.il/Article.aspx/Hu/KaczerIlles>, a letöltés időpontja: 2025. április 10.
2. link Silber, M. K.: Ullmann Family. In.: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. <https://encyclopedia.yivo.org/article/1452>, a letöltés időpontja 2025. május 10.
3. link Farkas Pál. In: *Petőfi Irodalmi Múzeum*. <https://opac-nevter.pim.hu/record/-/record/PIM169615>, a letöltés időpontja 2025. június 11.
4. link Hermann R.: Antiszemita zavargások, atrocitások, pogromok 1848–1849. In: *Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont*. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=134:antiszemita-zavargasok-atrocitasok-pogromok-1848-1849-&catid%20=16:esetek, a letöltés időpontja: 2025. május 19.